

Резюме

Стаття присвячена актуальним питанням джерел конституційного права України, висвітлено основні етапи становлення системи джерел конституційного права та перспективи їх подальшого розвитку.

Ключові слова: джерело права, створення національних джерел українського права, система джерел конституційного права.

Резюме

Статья посвящена актуальным вопросам источников конституционного права Украины, исследуются основные этапы становления системы источников конституционного права и перспективы их дальнейшего развития.

Ключевые слова: источник права, создание национальных источников украинского права, система источников конституционного права.

Summary

The article is devoted to pertinent problems of the system of sources of Ukrainian constitutional law, examines the main stages in the system of sources of constitutional law and the prospects for their further development.

Key words: sours of law, establishment of national sources of Ukrainian law, system of sources of constitutional law.

Отримано 1.11.2010

О. В. ПРИЄШКІНА

Ольга Василівна Прієшкіна, доктор юридичних наук, професор Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ В СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Однією з базових категорій конституційного права слід визначити поняття «основи конституційного ладу». Необхідно відмітити, що на відміну від багатьох інших понять категорія «основи конституційного ладу», як і категорія «конституційний лад», є відносно новими. Вже зазначалось, що в правовій науці за радянських часів вживалися такі поняття, як «суспільний лад» і «державний лад», хоча нині в деяких працях ми стикаємося з намаганням уникати застосування поняття конституційного ладу, основ конституційного ладу.

Загальновідомо, що Конституція України визначає Українську державу як суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову (ст. 1), оголошує людину, її права і свободи найвищою соціальною цінністю (ст. 3), проголошує народовладдя (ст. 5) та ін. Тільки така держава може бути ефективною, сильною, конкурентоспроможною в широкому розумінні цього слова, тільки така держава здатна зробити суспільство процвітаючим, створити умови для гідного життя людей¹.

Таким чином, основи конституційного ладу України – це основоположні принципи організації та діяльності держави, які визначають форму і засоби організації Української держави, забезпечують людині та громадянину відповідний і достатній комплекс прав і свобод та характеризують її як конституційну державу.

Утворюючи ядро конституційного ладу України, ці принципи займають домінуюче місце в ієрархії конституційних норм. Не є випадковим, що принципи, які складають основи конституційного ладу, називають «конституцією в конституції»².

Лише після того, як завдання з будівництва соціалізму в основному були вирішені, перша радянська Конституція СРСР 1936 року (і відповідно Конституція УРСР 1937 р.) змогла «юридично закріпити питання суспільного ладу в єдності його соціально-економічної і політичної сторін», «це була перша у світі Конституція, яка включила у свій зміст... новий розділ про суспільний лад»³. Відповідно до назви розділу, ввійшов у науковий лексикон сам термін «суспільний лад», який означає самостійний конституційний інститут, норми якого встановлювали економічні, політичні й соціальні устої суспільства.

Введення Конституцією СРСР 1936 року терміна «суспільний устрій» розпочалося із спроби відмежувати цю категорію від поняття «суспільний лад», що раніше використовувалось в юридичній літературі. Проте подібні спроби не могли бути визнані успішними, оскільки між названими поняттями немає відмінності й навіть семантичне та етимологічне значення слів «устрій» і «лад» є ідентичним⁴. Насправді, у «Словнику російської мови» С. І. Ожегова як перше значення слова «лад» вказана система державного або суспільного устрою⁵. З цих самих позицій і в сучасній конституційно-правовій науці формулюється поняття конституційного ладу. Так, Н. О. Богданова, яка вивчає категорію «конституційного ладу», відштовхується від його поняття як реальних відносин, «які відображають устрій держави, суспільства, а також становище людини в системі відносин: держава – суспільство – особистість»⁶.

Разом з тим у 60-70 роки ХХ ст. вивчення категорії «суспільний устрій» і його інтерпретація в державно-правовій науці значною мірою набула критичного напрямку. Слід зазначити, що в юридичній літературі того періоду панував певний схематизм, фальшивість відносно цього поняття, бо воно не охоплювало поряд із суспільними і державні інститути, вказувалось на його невідповідність класифікації наукових понять і т. ін. Одночасно в дослідженнях використовувались інші, більш допустимі з точки зору тих чи інших авторів категорії («суспільно-політичний лад», «суспільний лад»⁷), що фактично призвело в подальшому до зміни назви відповідного інституту в останніх радянських конституціях.

У Конституції СРСР 1977 року (Конституції УРСР 1978 р.) вже використовувався термін «основи суспільного ладу і політики СРСР (УРСР)». Цей інститут, безумовно, зайняв домінуюче місце в системі конституційних інститутів, про що свідчить і місце його розташування в Конституції, і зміст норм, які перетворені на гарантійну основу для інших конституційних інститутів.

Слід відмітити, що зовсім не всі сучасні конституції містять самостійні частини або структурно відокремлені конституційні інститути, які відображають принципові риси суспільства і держави, але в ряді конституцій усе ж таки є окремі розділи, які, незважаючи на те, що називаються по-різному, включають норми, які регулюють схожі суспільні відносини, наприклад «Політичні, економічні і соціальні основи держави» в Конституції Куби 1976 року, «Політика», «Економіка», «Культура» в Конституції КНДР 1972 року, «Суспільство і держава» в Конституції Литви 1992 року, «Економічна організація суспільства» в Конституції Португалії 1976 року, «Економічний і фінансовий лад» у Конституції Бразилії 1988 року. Найчастіше самостійні частини конституцій профільного характеру носять назву «Загальні положення», або «Основні положення», або «Основні принципи» (наприклад, Конституції Іспанії 1978 р., Грецької Республіки 1975 р., Республіки Італії 1947 р.)⁸.

Особливий інтерес для України внаслідок політичних, економічних, ідеологічних, єдиних історичних і культурних традицій мають конституції держав-республік колишнього Радянського Союзу. У цьому сенсі слід зазначити, що практично в усіх конституціях країн Співдружності Незалежних Держав є спеціальний розділ, який закріплює принципові риси суспільного ладу вказаних держав. Найчастіше розділи називаються «Загальні положення» (Конституція України 1996 р., Конституція Естонії 1992 р., Конституція Азербайджанської Республіки 1995 р., Конституція Грузії 1995 р., Конституція Республіки Казахстан 1995 р.) або «Загальні принципи» (Конституція Киргизької Республіки 1996 р., Конституція Республіки Узбекистан 1991 р.)⁹.

Вважаємо, що найбільш повне пояснення тому, чому саме термін «конституційний (або суспільний) лад» не був сприйнятий більшістю вищезгаданих конституцій, слід шукати в негативному ставленні до поняття «лад» після розпаду Радянського Союзу на всьому пострадянському просторі. Цей термін, як і словосполучення «суспільний лад», в юридичній літературі 90-х років ХХ століття пропонувалось виключити з понятійного інструментарію конституційного права на тій підставі, що саме поняття «суспільний лад» використовувалось в теорії і практиці тоталітарного режиму соціалізму і було там «одержавлено», тобто виключало існування громадянського суспільства незалежно від держави та такого, що стоїть над нею¹⁰.

Зрозуміло, що самі по собі поняття «лад» або «суспільний лад» не несуть у собі будь-якого негативного змістовного навантаження, «вся річ у тому, як ці поняття використовуються в конституційному праві, які методи, формулювання, підходи застосовуються при цьому»¹¹. Зокрема, необхідно відмітити, що розробники проекту Конституції РФ в Конституційній комісії виходили головним чином із того, що традиційно в суспільній науці і практиці радянського періоду «суспільний лад» одержав ярко виражену заідеологізовану форму закріплення, тому вони вбачали недоцільним відновлювати в Конституції це поняття¹².

Однак є приклади використання слова «лад» у зарубіжних демократичних конституціях, зокрема в Конституції Бразилії один із розділів називається «Економічний і фінансовий лад», у Конституції Португалії – «Економічні основи організації суспільства». Саме тому термін «основи суспільного ладу» використовується в нових підручниках з конституційного (державного) права зарубіжних країн і в політичній науці¹³.

Варто відмітити, що в літературі не раз звертали увагу на тісний зв'язок категорій «конституційний лад» і «суспільний лад». На думку Н. О. Богданової, спорідненість вказаних логічних побудов обумовлена загальною предметною сферою, в якій вони складаються; але разом з тим не можна погодитися з автором з приводу того, що «суспільний лад не є державно-правовою категорією, а найпевніше соціально-політичним поняттям, яке охоплює всю суму соціальних відносин у суспільстві»¹⁴. Вважаємо, що в умовах державно-правової реальності така сукупність соціальних відносин не може бути поза межами та поза уваги держави та права.

Заміна в чинній Конституції термінів «суспільний лад» на «конституційний лад» пояснюється найпевніше не витісненням поняття «суспільний лад» поняттям «громадянське суспільство», як вважає В. Є. Чиркін¹⁵, а прагненням розробників чинної Конституції Росії максимально дистанціюватися від суспільно-політичної системи тоталітарного соціалізму і підкреслити цей розрив із тоталітарним минулим у новій демократичній конституції. Адже якщо суспільний лад (як і державний лад) може бути і демократичним і тоталітарним, то з природою конституційного ладу схоже можлива подвійність не сумісна, оскільки він базується саме на повазі прав людини і підпорядкуванні праву, на інших, але все ж демократичних цінностях і ідеалах.

Водночас слід відзначити, що в юридичній літературі не проводиться чітких відмінностей і між категоріями «конституційний лад» і «основи конституційного ладу». Більш того, вказані поняття фактично виз-

начаються тотожними з урахуванням кола суспільних відносин, які утворюють конституційний лад як систему конституційних відносин, продукт конституційно-правового регулювання. На думку Н. О. Богданової, конституційний лад – це устрій держави і суспільства, який закріплюється нормами конституційного права; ця категорія «належить до числа логічних побудов саме науки конституційного права і має власний конституційно-правовий зміст»¹⁶.

О. Г. Румянцев під засадами конституційного ладу розуміє найбільш великий об'єкт конституційного регулювання, в якому виділяє три різні ієрархічні за закріпленням рівні: цінності, принципи, конституційно-правові норми й інститути, через які зазначені цінності і принципи одержують юридичне обґрунтування та закріплення¹⁷.

Ю. М. Тодика вважав, що під основами конституційного ладу слід розуміти головні засади держави, його принципи, які прикликані забезпечити Україні характер конституційної держави¹⁸. Таким чином, на чільне місце ставилися лише відповідні принципи. Така позиція є продуктивною та більш прагматичною, бо дійсно, основи конституційного ладу чітко закріплюють форму державної влади в Україні, встановлюють її джерело та форми здійснення народовладдя, закріплюється принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову, визначається коло органів, які здійснюють державну владу.

На думку О. Г. Мучника, під основами конституційного ладу слід розуміти систему загально визнаних принципів міжнародного права, на основі якої повинні будуватися відносини між суверенним народом та правовою державою, здійснюватися взаємодія та взаємоконтроль гілок державної влади, забезпечуватися дотримання та захист основних прав людини, припускається існування та розвиток громадянського суспільства, гарантування місцевого самоврядування, дотримання яких в їх сукупності надають державному ладу відповідної країни характер конституційного ладу¹⁹. Зазначений автор у процесі дефінітивного визначення основ конституційного ладу пропонує використовувати більш широкий підхід до визначення основоположних принципів – як принципів міжнародного права, свого роду «міжнародних стандартів» державного та суспільного будівництва.

На думку О. Ф. Фрицького, основи конституційного ладу України – це основоположні принципи організації та діяльності держави, які визначають форму і засоби організації Української держави, забезпечують людині та громадянину права і свободи та характеризують її як конституційну державу²⁰. Виходячи з цього, визначним критерієм змісту поняття «конституційний лад» для цього автора є людина з її невід'ємними правами і свободами.

У процесі системного тлумачення профільних конституційних положень можна дійти висновку про те, що загальні засади закріплюють окремі права громадянського суспільства у ст.ст. 13, 15, 19 розділу I Конституції України, а також у розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», на підставі яких і визначаються основні принципи конституційного ладу. Звідси випливає, що основам конституційного ладу України притаманні такі риси: а) основоположність, фундаментальність; б) політико-правовий характер; в) нормативність і загальнообов'язковість; г) юридичне верховенство щодо інших положень Конституції, всіх нормативно-правових актів держави; д) визначеність і категоричність; е) постійність дії; є) загальнодоступність і свобода від ідеологічних настанов; ж) цілісність; з) стійкість і особливий порядок змін²¹.

Таким чином, аналіз першого розділу Основного Закону свідчить, що норми, які містяться в ньому, відповідають саме цим параметрам. Основи конституційного ладу, як суттєві та екзистенціальні для суспільства та держави політико-правові настанови, відповідні парадигмальні пріоритети, визначають головні риси державного і суспільного ладу України, особливості держави і суспільства, характер взаємовідносин між ними, форми їх прояву і політичного розвитку, найважливіші сторони правової регламентації суспільних відносин, а також порядок функціонування політичної, соціальної і економічної систем суспільства. Саме через основи конституційного ладу, перш за все, визначається творчий та нормативний вплив Конституції України, у цілому конституційного права, на всі галузі правової національної системи, а виділення в Основному Законі окремого розділу, який присвячений основам конституційного ладу, розміщення його на першому місці в Конституції в цілому визначило не тільки логіку конституційного тексту, його позитивну та продуктивну архітектуру, але й органічний та творчий зв'язок між особистістю, громадянським суспільством і державою.

Отже, усе це має велике значення для становлення в Україні демократичного конституційного ладу та його основ, забезпечення прав і свобод особистості, їх гарантування, а існуючі політико-правові реалії потребують активного їх втілення в життя на користь людини. Це, безумовно, глобальна проблема, на вирішення якої повинні бути сконцентровані всі зусилля держави, всі елементи політичної системи України та органів місцевого самоврядування.

¹ Послание Президента России В. Путина Федеральному Собранию Российской Федерации // Российская газ. – 2003. – 17 мая.

² Мучник А. Г. Комментарий к Конституции Украины / А. Г. Мучник. – 2-е изд. – К.: Парламент. изд-во, 2003. – Кн. 1. – С. 56.

³ Ржевский В. А. Общественный строй развитого социализма. Конституционное содержание, структура, регулирование / В. А. Ржевский. – М.: Юрид. лит., 1983. – С. 38.

⁴ Там само. – С. 42.

- ⁵ Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М.: Рус. яз., 1990. – С. 773.
- ⁶ Богданова Н. А. Система науки конституционного права / Н. А. Богданова. – М.: Юрист, 2001. – С. 161.
- ⁷ Ржевский В. А. О понятии и конституционном закреплении политического строя СССР / В. А. Ржевский // Правоведение. – 1969. – № 1. – С. 48; Уманский Я. Н. Советское государство и право / Я. Н. Уманский. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1970. – С. 78; Советское государственное право. – М.: Высш. шк., 1971. – С. 95; Кутафин О. Е. Конституционные основы общественного строя и политики СССР / О. Е. Кутафин. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – С. 6-8.
- ⁸ Чиркин В. Е. Конституционное право. Россия и зарубежный опыт / В. Е. Чиркин. – М.: Зерцало, 1998. – С. 128-135; Конституции буржуазных государств. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 124-126, 276-278, 340.
- ⁹ Новые конституции стран СНГ и Балтики: сб. док. – М.: Манускрипт, 1997.
- ¹⁰ Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации: учебник / М. В. Баглай. – М.: НОРМА-ИНФРА – М, 1997. – С. 6.
- ¹¹ Чиркин В. Е. Вказана праця. – С. 132.
- ¹² Румянцев О. Г. Основы конституционного строя России / О. Г. Румянцев. – М.: Юрист, 1994. – С. 20-21.
- ¹³ Чиркин В. Е. Вказана праця. – С. 128-129; Конституционное (государственное) право зарубежных стран / отв. ред. Б. А. Страшун. – М.: БЕК, 1996. – Т. 1-2. – С. 169.
- ¹⁴ Богданова Н. А. Вказана праця. – С. 164.
- ¹⁵ Кабышев В. Т. Становление конституционного строя России / В. Т. Кабышев. – Саратов: Изд-во СГУ, 1993. – С. 4.
- ¹⁶ Богданова Н. А. Вказана праця. – С. 161.
- ¹⁷ Румянцев О. Г. Вказана праця. – С. 23.
- ¹⁸ Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины / Ю. Н. Тодыка. – Х.: Факт, 1999. – С. 2.
- ¹⁹ Мучник А. Г. Комментарий к Конституции Украины / А. Г. Мучник. – 2-е изд. – К.: Парламент. изд-во, 2003. – Кн. 1. – С. 56.
- ²⁰ Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підручник / О. Ф. Фрицький. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 46.
- ²¹ Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины / Ю. Н. Тодыка. – Х.: Факт, 2000. – С. 28.

Резюме

У статті аналізуються основні засади конституційного ладу в Конституції України. Досліджуються проблеми та перспективи розвитку основ конституційного ладу та основні їх риси.

Ключові слова: Конституція України, конституційний лад, основи конституційного ладу.

Резюме

В статье анализируются основные черты конституционного строя Украины в Конституции Украины. Исследуются проблемы и перспективы развития основ конституционного строя и основные их черты.

Ключевые слова: Конституция Украины, конституционный строй, основы конституционного строя.

Summary

In this article the main traits of the constitutional system of Ukraine in the Constitution of Ukraine are analyzed. The problems and prospects of the development of the constitutional system are researched and their main traits are analyzed.

Key words: Constitution of Ukraine, constitutional system, the bases of constitutional system.

Отримано 21.10.2010

М. В. САВЧИН

Михайло Васильович Савчин, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри Київського університету права НАН України

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД УКРАЇНИ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ

I. Вступ: джерела та засади економічного конституціоналізму

Засади економічного конституціоналізму (далі – ЕК) розроблені в працях відомих вчених Фрідріха фон Гаска, Дж. Кейнса, Бруно Леоні, Людвіга фон Мізеса, Джона Ролза, Ернандо де Сото та ін. Важливу роль у становленні ЕК відіграла австрійська школа, яка обґрунтувала сучасні засади лібералізму як доктрини обмеження втручання публічної влади у сферу економічної свободи, зокрема, прийняття управлінських рішень. Водночас особливе значення мають погляди Бруно Леоні, який наголошує на небезпеці дирижизму у сфері економіки, що має наслідком інфляцію законів, за якою розмивається різниця між правовою нормою та правовим регулюванням¹. Ернандо де Сото, стоячи вже на ліберально-демократичних позиціях, трактує ЕК не лише як систему забезпечення економічної свободи, а як відкриту систему легітимації правил поведінки у